

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 14 ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΥ 1929

Α. ΑΝΔΡΕΑΔΟΥ

ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΑΝ ΥΠΗΡΧΟΝ ΕΒΡΑΙΟΙ ΕΝ ΚΡΗΤΗ.
ΟΤΕ ΟΙ ΒΕΝΕΤΟΙ ΚΑΤΕΛΑΒΟΝ ΤΗΝ ΜΕΓΑΛΟΝΗΣΟΝ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 14 ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΥ 1929

Α. ΑΝΔΡΕΑΔΟΥ

ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΑΝ ΥΠΗΡΧΟΝ ΕΒΡΑΙΟΙ ΕΝ ΚΡΗΤΗ.
ΟΤΕ ΟΙ ΒΕΝΕΤΟΙ ΚΑΤΕΛΑΒΟΝ ΤΗΝ ΜΕΓΑΛΟΝΗΣΟΝ

ΙΣΤΟΡΙΑ.— Περὶ τοῦ ἄν ὑπῆρχον Ἑβραῖοι ἐν Κρήτῃ, ὅτε οἱ Βενετοὶ κατέλαβον τὴν Μεγαλόνησον, ὑπὸ κ. Ἀ. Ἀνδρεάδου.

Περὶ τῶν Ἑβραίων ἐν Κρήτῃ ἐπὶ Βενετοκρατίας τὸ γνωστὸν ἔργον τοῦ Ἰππ. Noiret¹ παρέχει πληροφορίας, ἃς συνηρμολόγησεν ὁ Ἰσ. Levi ἐν ἄρθρῳ τῆς Ἐπιθεωρήσεως τῶν Ἑβραϊκῶν Σπουδῶν². τὸ θέμα ἐξήτασε καὶ πάλιν ὁ πολὺκλαυστος συνάδελφος ἡμῶν Στέφανος Ξανθουδίδης³, ὑπάρχει δὲ ἐν τῷ τόμῳ Β' Ἰσραηλιτικοῦ περιοδικοῦ, ὅπερ ἐπὶ ὀλίγα ἔτη ἐξεδίδετο ἐν Κερκύρα⁴ μελέτη περὶ τῶν Ἑβραϊκῶν σπουδῶν ἐν τῇ μεγαλονήσῳ⁵. Τέλος δὲ καὶ ὁ καθηγητὴς Σαμουὴλ Krauss οὐκ ὀλίγα περὶ αὐτῶν λέγει⁶.

Ἐν τούτοις οὐδεὶς ἀπολύτως τῶν προμνησθέντων ἱστορικῶν ἠρεύνησε τὴν χρονολογίαν τῆς ἐγκαταστάσεως τῶν Ἑβραίων ἐν τῇ νήσῳ.

Αἱ Ἑβραϊκαὶ μεσαιωνικαὶ πηγαί, ἃς διεξήλθον, ἐφ' ὅσον τοῦλάχιστον ἦσαν μεταφρασμέναι — χάριν τῶν περὶ τῶν Ἑβραίων ἐν τῇ Βυζαντινῇ Αὐτοκρατορίᾳ εἰδικῶν προσφάτων μελετῶν⁷— μὲ ὠδήγησαν εἰς τὴν εἰκασίαν, ὅτι αἱ Ἑβραϊκαὶ κοινότητες προϋπῆρχον τῆς βενετικῆς κατακτήσεως· ταύτην ἐνίσχυσαν καὶ ἄλλαι παρατηρήσεις. Κυρίως ληπτέα ὑπ' ὄψει μοι φαίνονται τὰ ἑξῆς:

Α.— Τὸ ὅτι ὁ Βενιαμὴν Τουδέλας δὲν ἀπαριθμεῖ Κρήτας Ἰσραηλίτας οὐδεμίαν ἔχει σημασίαν, διότι οὔτε ἐπισκέφθη οὔτε κἂν παρέπλευσε τὴν νήσον, ἤδη δὲ — ὡς

¹ Documents inédits pour servir à l'histoire de la domination Vénitienne en Crète de 1380 à 1485 (Παρ. 1892).

² Les Juifs de Candie de 1380 à 1485, *Revue des Études Juives* 26, 1893 σ. 198-208.

³ Οἱ Ἑβραῖοι ἐν Κρήτῃ ἐπὶ Ἑνετοκρατίας ἐν *Κρητικῇ Στοῇ* 2, 1909, σ. 209-225.

⁴ Ὁ ἀκριθὴς τίτλος τοῦ περιοδικοῦ ἦτο *Mosè, Antologia Israelitica*.

⁵ Βλ. STEINSCHNEIDER, *Candia, Cenni di storia letteraria, Mosè*, 2, 1879.

⁶ *Studien zur byzantinisch-jüdischen Geschichte*, Δειψία, 1914, σ. 76-7 καὶ 88 κεξ.

⁷ Ἄθται εἶναι τρεῖς: 1ον Ἡ ἐν τῇ Ἐταιρείᾳ τῶν Βυζαντινῶν Σπουδῶν γενομένη διάλεξις περὶ τῶν Ἑβραίων ἐν τῇ Βυζαντινῇ Αὐτοκρατορίᾳ· 2ον Μακρὰ μονογραφεῖα, δημοσιευθεῖσα ἐν γαλλιστί ἐν τοῖς *Mélanges Diehl*, περὶ τῆς φορολογίας τῶν Ἑβραίων παρὰ Βυζαντινοῖς· 3ον Παρατηρήσεις τινὲς ἐπὶ τοῦ Ὀδοιπορικοῦ τοῦ Βενιαμὴν Τουδέλα δημοσιευθεῖσά ἐν γερμανιστί ἐν τῷ πρὸς τιμὴν τοῦ καθηγητοῦ Heisenberg πανηγυρικῷ τόμῳ.

κολακεύομαι νὰ πιστεύω — εἶναι ἀποδεδειγμένον¹ ὅτι ὑπῆρχον Ἑβραῖοι εἰς πολλάς βυζαντινὰς ἐπαρχίας καὶ πόλεις, ἃς δὲν ἐπεσκέφθη ὁ ραββῆς.

Β.— Πολυάριθμοι Ἑβραῖοι ἀναφέρονται ἀπὸ τῶν πρώτων ἐτῶν τῆς Βενετοκρατίας, οὐδεμία δ' ὄμως, ἐφ' ὅσον γνωρίζω, ὑφίσταται μνεία περὶ ἀθρόας ἐν Κρήτῃ μεταναστεύσεως τῶν οὔτε βλέπομεν καθεστῶς φιλελεύθερον ὡς τὸ ἰσχύσαν κατὰ τοὺς ιγ' καὶ ιδ' αἰῶνας (πρὸ δηλαδὴ τῆς Βενετοκρατίας) ἐν Κερκύρᾳ δυνάμενον νὰ δικαιολογήσῃ τοιαύτην τινὰ εἰσροήν.

Γ.— Αἱ ἐβραϊκαὶ κοινότητες προϋπήρξαν τῆς Βενετοκρατίας εἰς τὰς λοιπὰς βενετικὰς κτήσεις: Κύπρον, Χαλκίδα, Κέρκυραν².

Δ.— Ἄν οἱ Ἑβραῖοι τῆς Κρήτης εἶχον ἔλθει ἐξ Ἰταλίας θὰ ὠνόμαζον τὴν Κρήτην Candia καὶ θὰ ἔφερον ἰταλικά ὀνόματα· πάντως δ' ἂν ἦσαν ξένης προελεύσεως τὸ ὄνομα τῶν θὰ συνδεύετο — ὡς ἔθος αὐτοῖς — ὑπὸ τοῦ τόπου τῆς καταγωγῆς χρησιμεύοντος ὡς δευτέρου ἐπωνύμου. Ἡδῆ³ τὰ ἐβραϊκὰ ἔγγραφα ποιοῦνται λόγον περὶ Creta καὶ τὰ ὀνόματα, ἅτινα μνημονεύουσι συνήθως, εἶναι ἐβραϊκὰ ἢ ἑλληνικὰ καὶ σπανιώτατα συνοδεύονται ὑπὸ μνείας ξένου τινὸς τόπου.

Ε.— Τὸ τελευταῖον τοῦτο θ' ἀπετέλει ἐπαρκῆ ἐνδειξιν τῆς αὐτοχθονίας αὐτῶν, ἀλλ' ἔχομεν καὶ ἐνδείξεις ἄλλας ἔτι πειστικωτέρας. Τοιαύτην ἰδίαν ἀποτελεῖ, ὡς φρονῶ, ὁ συνδυασμὸς χωρίου τοῦ ἐκ Τράνι JESAJA⁴ πρὸς τὸ ἄρθρον 22 τῆς μεταξὺ Ἀλεξίου Καλλέργη καὶ τῶν Βενετῶν συνθήκης τοῦ 1299.

Καὶ ὁ μὲν νοτιοῖταλὸς Ἰσραηλίτης, ὅστις ἐπεσκέφθη τὴν νῆσον πρὸ τοῦ 1250 δηλαδὴ ἄμα σχεδὸν τῇ καταλήψει αὐτῆς ὑπὸ τῶν Βενετῶν, παραπονεῖται ὅτι οἱ ἐν αὐτῇ ὁμόθησκοι τοῦ χαλαρῶς ἐκπληροῦσι τὰ πρὸς τὴν θρησκείαν καθήκοντα, Αἱ γυναῖκες παρημέλουν τὸ τελετουργικὸν λουτρόν, δταν δ' ἠθέλησε ραββινὸς τις νὰ υποβάλλῃ εἰς αὐτὸ τὴν σύζυγόν του, αἱ Κρήσοι Ἑβραῖοι συσπειρωθεῖσαι ἐξανέστησαν «ὡς ἐν Σοδόμοις». Οἱ ἄνδρες ἦσαν μάταιοι καὶ δὲν ἐπέιθοντο εἰς τὰς ἀπὸ τοῦ ἁμδωνος ὁμιλίαις. Τὰ Σάββατα καὶ τὰς ἑορτὰς ἀντὶ νὰ συχνάζωσιν εἰς τὴν συναγωγὴν, ἀμφότερα τὰ φῦλα, ἐφλυάρουν εἰς τὰς πλατείας καὶ τὰς ἀγυῖας, περιήρχοντο τὰ προάστια καὶ ἐξέτρεχον εἰς τοὺς περὶ τὴν πόλιν κήπους ἢ ἐπεδίδοντο καὶ εἰς θαλασσίους περι-

¹ Βλ. τὴν ἐν τῇ Ἑταιρείᾳ τῶν Βυζαντινῶν Σπουδῶν διὰλεξιν ἡμῶν.

² Εἰς τὰς δύο πρώτας εἴρεν ἦδη αὐτὰς ὁ Τουδέλας ἢ τῆς Κερκύρας ὑπῆρχεν ἀναμφισβητήτως ἀπὸ τοῦ ιγ' αἰῶνος. Περὶ τῶν Ἑβραίων ἐν Κύπρῳ βλ. ΣΙΜΟΥ ΜΕΝΑΡΟΥ, Γολγοὶ καὶ Ἑβραῖοι ἐν Ἀθηνῶν, 22, 1910, σ. 417-427· πρὸλ. REINACH, La pierre de Golgui ἐν *Revue des Études Juives* LXI (1911) σ. 285-8.

³ Ἀποδίδοντες τὰ τοῦ Καίσαρος τῷ Καίσαρι σπεύδομεν ν' ἀναγνωρίσωμεν ὅτι ἡ προκειμένη σπουδαία παρατήρησις ὀφείλεται εἰς τὸν ΚΡΑΟΥΣ (σ. 91-2).

⁴ Δηλαδὴ Ἡσαΐα. Περὶ τῆς πηγῆς ταύτης οἱ μὴ ἀναγινώσκοντες τὴν ἐβραϊκὴν ζητήσουσιν *Jewish Quarterly Review*, 4 σ. 95-9.

πάτους, δὲν ἐδίσταζον δὲ κἄν νὰ προσέρχωνται πρὸ τῶν χριστιανικῶν δικαστηρίων.

Ταῦτα πάντα ἐμφαίνουσιν ἄτομα χαίροντα πλήρους ἐλευθερίας κινήσεως, καὶ ἀπὸ μακροῦ ἐξοικειωμένα πρὸς τὴν χώραν, πρὸς δὲ καὶ ἐγγώριον πληθυσμὸν οὐδεμίαν ἐχθρότητα πρὸς αὐτοὺς τρέφοντα. Ἔτι δὲ μᾶλλον ἐξυπακούουσιν ἔλλειψιν ghetto, διότι ἐν χώραις, ἐν αἷς οἱ Ἰσραηλίται ζῶσιν ἐγκάθειρτοι ἐν εἰδικαῖς συνοικίαις, ὁ ὄχλος καταντᾷ νὰ θεωρῇ αὐτοὺς ὡς εἶδος κοινωνικῶν λεπτῶν καὶ δὲν ἀνέχεται νὰ διαχέωνται ἀνὰ τὰς ὁδοὺς καὶ νὰ διασκεδάζωσι ποικιλοτρόπως καὶ ὁδὸς εἶπειν ἐπιδεικτικῶς κατὰ τὰς παρ' Ἑβραίοις ἑορτασίμους ἡμέρας¹.

Ἐπίσης μακρὰν ἀμοιβαίαν ἐξοικείωσιν καὶ ἀναστροφὴν ἴσως δὲ καὶ πυκνὰς ἐμπορικὰς καὶ οἰκονομικὰς συναλλαγὰς² μεταξὺ τῶν δύο στοιχείων ἀποδεικνύει τὸ ὅτι οἱ ἐγγώριοι χριστιανοὶ ἐπέτυχον, ὅπως ἐν τῇ συνθήκῃ, ἣτις ἔθηκε πέρασ εἰς τὴν δεκαεπταετη (1282-1299) ἐπανάστασιν τοῦ Καλλέργη, τεθῆ (ἄρθρον 22) διάταξις λέγουσα: «οἱ μουστέμενοι (οἱ ἐπαναστάται) καὶ οἱ Ἰουδαῖοι νὰ ἠμποροῦν κατοικεῖν ὅπου ἂν θελήσωσιν»³. Πρῶφανῶς ὁ ἕρος ἀφορᾷ εἰς ἄρσιν μέτρων ληφθέντων ὑπὸ τῶν Βενετῶν, ὅπως περιορισθῶσιν οἱ Ἑβραῖοι εἰς τὰς τρεῖς κυριωτέρας πόλεις καὶ πιθανῶς ἐν εἰδικαῖς συνοικίαις.

Ἡ ὑπὸ τοῦ Καλλέργη ἐπιβληθεῖσα φιλελεύθερος πολιτικὴ δὲν ἴσχυσεν ἄλλως ἐπὶ μακρόν, διότι ἂν ἐπὶ τινὰ χρόνον Ἑβραῖοι ἀπήντων εἰς διαφόρους κωμοπόλεις τοῦ ἐσωτερικοῦ⁴, μετ' ὀλίγας δεκαετηρίδας βλέπομεν οὐ μόνον τὰς περὶ τριῶν πόλεων ἀλλὰ καὶ περὶ εἰδικῶν συνοικιῶν («ἐβραϊκῶν») διατάξεις ἐφαρμοζομένας καὶ δὴ μετὰ πολλῆς αὐστηρότητος, ἀφ' οὗ δὲν ἐπετρέπετο εἰς τοὺς Ἰουδαίους νὰ ἔχωσιν οὔτε κἄν καταστήματα ἔκτος τῶν Ἑβραϊκῶν⁵.

Ὁ θεσμὸς τῶν ghettos φαίνεται συστηματικώτερον ὀργανωθεὶς καθ' ὅλην τὴν

¹ Ὁ Τουδέλας ὁ ἐπισκεφθεὶς περὶ τὰ τριάκοντα κέντρα, ἐν οἷς εὗρισκοντο Ἑβραῖοι, μόνον ἐν Κωνσταντινουπόλει εἶδε τὸν ὄχλον προπηλακίζοντα αὐτοὺς· ἀλλ' ἀκριβῶς καὶ ἐν μόνῃ τῇ Κωνσταντινουπόλει εὗρεν εἶδος ghetto, τὴν συνοικίαν «Στενόν».

² Ὁ Ξανθοῦδιδης ὑποθέτει (σ. 210), ὅτι ὁ Καλλέργης ἐξεβίαζε τὴν ὑπὲρ τῶν Ἑβραίων παραχώρησιν διότι εἶχεν ὅπ' ἑφσεὶ ὅτι οἱ Ἑβραῖοι ἐρχόμενοι εἰς τὰς ἐπαρχίας θὰ ἀνέπτυσσον τὸ ἐμπόριον καὶ θὰ διέθετον ἐπιτοπίως τὰ χρηματικά των κεφάλαια.

³ Ἀθηνᾶ, 14, σ. 324.

⁴ Π. χ. τὸ Καινούργιο Καστέλλι τῆς Μεσσαρᾶς καὶ πιθανῶς τὸ Καστέλλι Μονοφατίου (Bonifacio) καὶ τὸ Καστέλλι τοῦ Μυλοποτάμου (Ξανθοῦδιδης, σ. 210.)

⁵ Τῷ 1412 ἡ κεντρικὴ ἀρχὴ ἐδωκε διαταγὰς εἰς τὸν νομάρχην (Γέκτωρα) Ρεθύμνης νὰ λάβῃ μέτρα κατὰ τῶν Ἑβραίων, οἵτινες εἶχον ἀποκτήσει καταστήματα καὶ ἀποθήκας ἐπὶ τῆς πλατείας καὶ ἐν τῇ ἀγορᾷ καὶ νὰ τοὺς περιορίσῃ ἐντὸς τῆς Ἑβραϊκῆς των, «ὅπως γίνεται εἰς Χάνδακα καὶ Χανιά» (Noiret, σ. 213).

Βενετοκρατουμένην Ἀνατολήν ἐν ἀρχῇ τοῦ 16^{ου} αἰῶνος¹. Οὗτος, ὡς προεῖρηται, καθηροῦ ἐπισήμως τὴν ἀρχὴν ὅτι «οὐ συγχρῶνται Χριστιανοὶ Ἰουδαίους» καὶ γεννᾷ μοιραίως κοινωνικὸν ἀντισημιτισμόν. Ὅντως δ' ἔφερε καὶ ἐν Κρήτῃ τοὺς μοιραίους αὐτοῦ καρπούς. Ἐβραῖος ταξειδιώτης ὁ Mesulam b. Menahem Volterra, ἐπισκεφθεὶς τὴν νῆσον τὸ 1481, λέγει ὅτι οἱ ἑγχώριοι ἠσθάνοντο τῆς αὐτοῦ ἀποστροφῆς πρὸς τοὺς Ἰουδαίους, ὥστε οἱ ἔμποροι ἠνάγκαζον αὐτοὺς ν' ἀγοράζωσι τοὺς καρπούς καὶ ἄλλα ἀντικείμενα, ἅτινα τυχόν ἠθελαν θίξει· πιθανῶς διότι οὐδεὶς ἄλλος χριστιανὸς ἀγοραστὴς ἔστεργε τὰ οὕτω τρόπον τινὰ μολυνθέντα ἔμπορεύματα.

Πόσον ἀπέχομεν τῆς εἰδυλικῆς συμπίπτουσης, ἣτις ἐν ἀρχῇ τοῦ 17^{ου} αἰῶνος ἐσκανδάλιζε τοὺς Ἐβραίους τῆς Δύσεως.

Ἄλλὰ μήπως ἐν Κερκύρᾳ δὲν ἀνεπτύχθη ἐπὶ Βενετοκρατίας σφοδρὸς ἀντισημιτισμός², ἐν ᾧ πρότερον τσαούτη ἦτο ἡ συναδελφωσύνη, ὥστε κατὰ τὰς διαπραγματεύσεις διὰ τὴν συνθήκην, δι' ἧς οἱ Κερκυραῖοι παρέδωκαν ἐκουσίως τὴν πατρίδα των εἰς τὴν Γαληνοτάτην, οἱ νησιῶται ἀντεπροσωπεύοντο ὑπὸ πρεσβείας, ἣτις ἀπετελεῖτο κατὰ τὸ τρίτον (2 πρέσβεις ἐπὶ 6) ἐξ Ἐβραίων, ἐν ᾧ ὁ Ἰσραηλιτικὸς πληθυσμὸς δὲν ἀπετέλει ἀσφαλῶς οὐδὲ τὸ δέκατον τοῦ πληθυσμοῦ, οὐχὶ τῆς νήσου ἀλλ' οὐδὲ τῆς πόλεως;

Λέγων τὰ ὡς ἄνω δὲν θέλω νὰ κακίσω εἰδικῶς τοὺς Βενετούς. Οὗτοι καθ' ὃ κατακτηταὶ δὲν ἠδύνατο νὰ μὴ ἐφαρμόσωσι τὴν ἀρχὴν: Διαίρει καὶ βασιλεύει.

Ἄλλοι κατακτηταὶ ἔπραξαν, ὅπως διαίρῃσιν Ἐβραίους καὶ Ἕλληνας, πολὺ χείρονα. Πασίγνωστον εἶναι ὅτι οὐδὲν συμβεβηκὸς ἐγέννησε παρ' ἡμῖν τόσην πικρίαν ὅσον ἡ συμμετοχὴ Ἰουδαίων εἰς τὸ μαρτύριον Γρηγορίου τοῦ Ε'. Ὁ M. Franco ἐν μελέτῃ περὶ τῶν Ἐβραίων ἐν τῇ Ὀθωμανικῇ Αὐτοκρατορίᾳ κατὰ τὸν δέκατον ἑνατον αἰῶνα³ ἀπέδειξεν ὅτι οἱ ῥίψαντες τὸ πτώμα τοῦ Πατριάρχου Ἐβραῖοι ἦσαν μόνον

¹ Τῷ 1402 κρίνεται ὅτι ὁ μέγας ἀριθμὸς τῶν πωλῶν τῆς ἐν Χαλκίδι Ἐβραϊκῆς διηκούλυε τὴν μετὰ τῶν ἄλλων συνοικιῶν ἐπικοινωνίαν· ἐφ' ᾧ δίδεται διαταγὴ νὰ φραγθῶσιν οἱ αἱ πύλαι ἐκτὸς τριῶν συνάμα δ' ἀπαγορεύεται ἡ ἐπέκτασις τῆς Ἐβραϊκῆς. Τῷ 1406 ἀνάλογον νομοθέτημα θεσπίζεται διὰ τὴν Κέρκυραν.

Τὰ δύο διατάγματα ἀπηγόρευον καὶ τὴν ἀπόκτησιν ἀκινήτων ἐκτὸς τῶν ghettos· τὸ δὲ μέτρον τοῦτο ἐπεκτείνεται τῷ 1423 εἰς ὅλας τὰς Βενετικὰς κτήσεις. Πρβλ. Is. LEVI, σ. 202-3.

² Πρβλ. ΙΩ. ΡΩΜΑΝΟΥ, ἡ Ἐβραϊκὴ κοινότης τῆς Κερκύρας, Ἐστία, 1, 1891· μετὰφράσθη ἀμέσως ἐν τῇ *Revue des Études Juives*, 23, σ. 69-74.

Τοῦ Ρωμανοῦ ἀκροθιγῶς πραγματευομένου τὰ δημογραφικὰ ζητήματα ἀφιέρωσα εἰς αὐτὰ ἄρθρον ἐπὶ τῇ βᾶσει ἀνεκδότων στατιστικῶν ἐν τῷ ἀρχεῖφ Κερκύρας ἀποκειμένων· τοῦτο κατεχωρήθη ἐν τῇ *Οικονομικῇ Ἑλλάδι* (28 Ἀπριλ. 1912) καὶ ἀνεδημοσιεύθη ἐν τῇ *Ἰσραηλιτικῇ Ἐπιθεωρήσει Ἀθηνῶν* (1912).

³ *Les Juifs dans l'Empire Ottoman au dix-neuvième siècle* ἐν τῇ *Revue des Études Juives* 26, 1893, σ. 111 κἑξ.

Ὁ συγγραφεὺς ὑπενθυμίζει ὅτι καὶ οἱ Ἐβραῖοι πολλὰ ἔπασχον παρὰ τῶν Τούρκων ἐν ἀρχῇ τοῦ

τρεις¹ και οτι ενήργησαν τη ρητη διαταγη αυτου του Μεγαλου Βεζυρου Μπεντερλη - 'Αλη πασα, οστις ιδων 'Εβραϊους μεταξυ του περι την πολην των Πατριαρχειων οχλου, προσηγόρευσε αυτους ως εξης: «Καλως ηλθατε (hoche gueldeniz), ω 'Ιουδαιοι. 'Ιδου απηγγονισθη ο κοινός μας εχθρός. Ρίψατέ τον εις την θάλασσαν» ος το διατάσω».

Διά να επανέλθωμεν εις την Κρήτην, δεόν να προστεθῆ οτι αν πιθανόν φαίνεται² οτι οι 'Εβραιοι προϋπήρχον της καταλύσεως της βυζαντινης αρχης, τουναντίον απίθανον είναι οτι ηύξησαν ἐπὶ Βενετοκρατίας.

Ο Is. Levi παρατηρεῖ οτι ἡ Γαληνοτάτη, ἣτις ἐπεκαλεῖτο συνήθως τὸν πλοῦτον τῶν 'Ιουδαίων διὰ τὴν αὐξήσῃ τοὺς ἐπ' αὐτῶν φόρους, δικαιολογεῖ τὸ 1395 νέαν αὐξήσιν τῆς φορολογίας διὰ τῆς αὐξήσεως τοῦ πληθυσμοῦ. Ὅντως δὲ τὸ ἔτος ἐκεῖνο δυνατὸν νὰ παρετηρήθη αὐξήσις διότι ἐν Ἰσπανίᾳ εἶχον συμβῆ οἱ τρομεροὶ διωγμοὶ τοῦ 1391 καὶ αὐτὴ ἡ Βενετικὴ κυβέρνησις διὰ διατάγματος ἀπὸ 27 Αὐγούστου 1394 εἶχεν ἀποφασίσει τὴν ἔξωσιν ἐκ Βενετίας τῶν Ἰσραηλιτῶν³. Ἄλλ' ἢ περὶ τῶν περιπτώσεων, λέγει, ἦτο ἐντελῶς ἐξαιρετικὴ. Αἱ πιέσεις ἦσαν τόσον συνεχεῖς, ἢ ἀπαγόρευσις τοῦ νὰ ἔχωσιν οὐ μόνον κτήματα ἀλλὰ καὶ καταστήματα ἐκτὸς τῶν 'Εβραϊκῶν ἐφημεροῦν τόσον αὐστηρῶς, ἐπὶ πᾶσι δ' ἡ πιεστικὴ καὶ ποικιλόμορφος φορολογία⁴ ἦτο τόσον δυσανάλογος πρὸς τὸν πληθυσμὸν⁵, τὰ ἀναγκαστικὰ δάνεια ἦσαν παρελθόντος αἰῶνος. Κατὰ τὴν ἀνάρρησιν Μαχμούδ τοῦ Β' ὁ Μπαϊρακδάρ-πασᾶς τοὺς ἐχαρακτήριζεν ὡς τοὺς «ποταπωτέρους (les plus vils) τῶν ραγιάδων». Οἱ δὲ γενίτσαροι προφάσεις ἐξήχουν, ὅπως λεηλατῶσι τὰς ἐβραϊκὰς συνοικίας ἐπανειλημμένως δ' εἶχον πυρπολήσει αὐτάς.

Ὁ Φράγκος προσθέτει (σ. 112) οτι καὶ μετὰ τὴν ἐξολόθρευσιν τῶν γενιτσάρων (1826) αἱ πιέσεις δὲν ἐπαύσαν οὕτω τῇ 1830 τὸ ἐβραϊκὸν χαράτζι ὑψώθη ἀπὸ 14 εἰς 30 γρόσια. Ἐχοντες καθήκον ν' ἀναδημοσιεύωμεν μόνον τὰ δίκαια παράπονα παρατηροῦμεν οτι ἡ ἐν λόγῳ αὐξήσις ὑπῆρξε φαινομενικὴ⁶ πράγματι κατὰ τὴν Ἑλληνικὴν Ἐπανάστασιν τὸ γρόσιον ὑπετιμήθη εἰς πλεόν τοῦ ἡμίσεος συνεπέλα τῶν κιβδηλειῶν, εἰς ἃς προσέτρεψεν ὁ Σουλτᾶνος πρὸς κάλυψιν τῶν ἐκτάκτων πολεμικῶν δαπανῶν.

¹ Δίδει (σ. 114) καὶ τὰ ὀνόματα αὐτῶν: Μουτάλ, Μπιταχῆ καὶ Λεβύ.

² Δὲν ἐκφράζομαι θετικώτερον, διότι δὲν ἀποκλείεται ἀπολύτως νὰ ἦλθον οἱ 'Εβραιοὶ κατὰ τοὺς μεταξὺ τῆς καταλήψεως καὶ τῆς ἐπισκέψεως τοῦ Jesaja χρόνους, δηλαδὴ κατὰ τὰς πρώτας δεκαετηρίδας τοῦ δεκάτου τρίτου αἰῶνος. Δυστυχῶς δ' αἱ ἐρευναι τοῦ Noiret ἀρχονται ἀπὸ τοῦ 1380. Νέα αὐτῆ ἀπόδειξις τῆς ἀνάγκης τῆς μεθοδικωτέρας ἐξερευνήσεως τῶν ἐν Βενετίᾳ κρητικῶν ἀρχείων, ἣν κατέδειξεν ἦδη πρὸ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν ὁ κ. Σπυρίδων Μ. Θεοτόκης.

³ Ἡ Βενετία δταν ἀπῆλθον τοὺς 'Εβραίους δὲν ἐπεξέτανε τὸ μέτρον εἰς τὰς ἐν τῇ Ἀνατολῇ κτήσεις. Οὕτω ἐπολιτεύθη ἐν ταῖς Ἰονίοις νήσιν τῇ 1571, ὅτε πρὸς ἐκδήλωσιν τῆς πρὸς τὸν Ἰψιστον ἐγγνωμοσύνης ἐπὶ τῇ ἐν Ναυπάκτῳ νίκῃ ἐξεδίωξε τοὺς Ἰσραηλίτας ἐκ τῶν ἡπειρωτικῶν αὐτῆς κτήσεων.

⁴ Τὰ κατὰ τὴν φορολογίαν συνοψίζει καλῶς ὁ Ξανθουδίδης (σ. 214-5), ὥστε περιοριζόμεθα νὰ

τόσον βαρέα και τόσον συχνά¹, ὥστε οὐδὲν ἐλκυεν εἰς Χανιά, Ρέθυμνον ἢ Ἡράκλειον τοὺς ἐξωθεν Ἰουδαίους. Ἄλλως τε, παρατηρεῖ ὁ Levi, ὑπάρχει ἐπίσημος ἀναφορά τῆς 25 Μαΐου 1389, δι' ἧς οἱ Ἑβραῖοι παραπονοῦνται διὰ τὴν ἀθλίαν των οικονομικὴν κατάστασιν και διὰ τὴν ἐλάττωσιν τοῦ πληθυσμοῦ αὐτῶν, ἣν ἀποδίδουσιν εἰς τὰς ἐπιδημίας και τὰς μεταναστεύσεις.

Τὰς δὲ παρατηρήσεις τοῦ Levi ἐπιβεβαιῶσι και δύο πηγαί, ἃς οὗτος ἀγνοεῖ. Τῷ 1481 ὁ προμνησθεὶς Mesulam b. Menahem Volterra ὑπολογίζει τὰς ἑβραϊκάς οἰκογενεῖας εἰς 600 ἢτοι τὸν ὅλον πληθυσμὸν εἰς 3.000 τοῦλάχιστον². Ἐκ δὲ τῶν ἐπισήμων ἀπογραφῶν προκύπτει ὅτι περὶ τὸ τέλος τοῦ 16ου αἰῶνος, ὁ πληθυσμὸς οὗτος εἶχε κατέλθῃ εἰς 1160 ἄτομα³.

παρατηρήσωμεν ὅτι αὕτη εἶχε κυρίως τρεῖς μορφάς :

α') Φόρον μόνιμον ὀρισθέντα ἀρχικῶς εἰς 1000 ὑπέρπυρα, ὑψωθέντα τῷ 1387 εἰς 3,500 και μετὰ πολλὰ ὑποδιεασθέντα εἰς 2000.

β') Τὴν ὑποχρέωσιν τῆς καταβολῆς τοῦ $\frac{1}{4}$ ἢ τοῦ $\frac{1}{2}$ ἐκάστης ἐκτάκτου εἰσφορᾶς πρὸς ναυπήγησιν στόλου, ἐπιδιόρθωσιν τῶν τειχῶν ἢ δημοτικὰ ἔργα.

γ') Τὰ διδόμενα πρὸς ἐξαγορὰν ἐκτάκτων ὑποχρεώσεων. Οὕτω τὸ 1392 ἡ ὑποχρέωσις παροχῆς ἀνδρῶν πρὸς νυκτερινὴν φυλακὴν τῶν τειχῶν ἐξαγοράζετο ἀντὶ 2000 ὑπερπύρων.

¹ Ὁ ὅλος πληθυσμὸς τῆς νήσου ἀνήρχετο τὸ 1627 εἰς 192.725 ψυχάς.

² Μόνον κατὰ τὸν 16^{ον} αἰῶνα ἀναφέρονται περὶ τὰ δέκα τοιαῦτα θάνατα ἐπιβληθέντα κατὰ τὰ ἔτη 1410, 1413, 1414, 1416, 1421, 1431 (20000 σκοῦθα), 1447 (5000 σκοῦθα), 1452 (3000 σκοῦθα), 1464 (1000).

³ Εἰς ἐκάστην οἰκογένειαν θ' ἀνελόγουν τοῦλάχιστον 5 ἄτομα. Κατὰ τὴν ἀνέκδοτον Κερκυραϊκὴν ἀπογραφὴν τῆς 25 Ἀπριλίου 1781 ἡ ἐκεῖ ἀναλογία ἦτο ἄνω τῶν 6· εὑρίσκωμεν 173 οἰκογενεῖας και 1084 ἄτομα (πρὸς. ΑΝΔΡΕΑΔΗΝ, ἐν *Οἰκονομικῇ Ἑλλάδι* 28 Ἀπριλίου 1912).

⁴ Συνδυασμὸς τῆς Ἐκθέσεως Damula : 1571 ἣν ἐδημοσίωσεν ὁ GEROLA, Monumenti Veneti, 2, σ. 381), πρὸς τὴν ἀνέκδοτον ἀπογραφὴν τοῦ Καστροφύλακα (ἐν Μαρκιανῇ Βιβλιοθήκῃ, Codex M.C.XC. cl VII), και ἀπογραφὴ τοῦ δουκὸς Κρήτης Gradenigo : 1627 (Creta Sacra, II. 443).